

ПРО ВІДНОСИНИ ЗЕМСТВА І КРЕДИТНОЇ КООПЕРАЦІЇ В ЧЕРНІГІВСЬКІЙ ГУБЕРНІЇ

Одним із засобів переходу до ринкової економіки може бути кредитна кооперація. Розвиток руху кредитних спілок, який сьогодні в Україні переживає період свого становлення, заслуговує на особливу увагу. При цьому слід пам'ятати, що історія кредитної кооперації мала свої традиції, котрі формувались протягом тривалого часу, але потім були незаслужено забуті. На нашу думку, варто було б звернутись до досвіду минулого, до маловідомих сторінок розвитку кредитної кооперації.

60—70-ті роки ХІХ ст. — час виникнення кредитної кооперації в Росії і Україні. Обумовлювалося це рядом причин. По-перше, поглиблення процесу розвитку капіталізму, який охоплював різні сфери суспільства, втягуючи в цей процес і дрібних виробників, спричинилося до того, що натуральне, а потім і просте товарне виробництво поступово витісняється виробництвом товарно-капіталістичним. Намагаючись пристосуватись до нових умов і відчуваючи гостру потребу в коштах, дрібні виробники створювали кредитні кооперативи. По-друге, виникненню кредитної кооперації сприяла і політика правлячих кіл, держави, які бачили в ній засіб підвищення платоспроможності населення, розширення внутрішнього ринку, певної стабілізації соціальних відносин.

Важливим аспектом історії кредитної кооперації, на наш погляд, є питання про відносини земств як органів місцевого самоврядування і кредитної кооперації в окремих регіонах.

Треба зазначити, що в історії кредитної кооперації земству поряд з С.-Петербурзьким Відділенням Комітету щодо сільських ощадно-позичкових і промислових товариств, серед членів якого були і земські діячі, належить почесне місце.

Відразу після свого виникнення Чернігівське земство звернуло увагу на кооперативний кредит. Губернська земська управа, отримавши у 1871 році циркулярний лист кредитної канцелярії Міністерства фінансів, на губернських зборах проголосила про організацію ощадно-позичкових товариств, підкресливши, що поширення їх є надзвичайно корисною справою. На думку діячів управи, ініціатива у відкритті товариств повинна була належати земству, тому що деякі несприятливі умови економічного життя селян, їх залежність від місцевих куркулів і лихварів не дають змоги товариствам поширюватись серед сільського населення. З цією метою управа опублікувала статuti товариств у «Земском Сборнике Черниговской губернии». Вона запропонувала також залучити до цієї справи повітові земські управи, увійти в зносини з засновниками товариств стосовно позичок і змін зразкових статутів у залежності від місцевих умов, асигнувати 15000 крб. на створення спеціального капіталу для відкриття товариств, призначити опікунів для нагляду за діяльністю товариств. Губернські збори, погодившись з пропозиціями управи, постановили внести до кошторису 15000 крб. з метою утворення спеціального капіталу на відкриття цих товариств.¹ Пізніше у 1873 році на ці цілі було асигновано ще 15000 крб.²

Перші ощадно-позичкові товариства на Чернігівщині (Волинське, Лавське, Савинське тощо) з'явилися у 1873 році. До їх створення земство мало безпосереднє відношення.

У 1874 році губернська земська управа констатувала байдужість більшості повітових земств до справи організації товариств і запропонувала їм докласти усіх зусиль для утворення товариств і нагляду за ними, інформувати про район їх діяльності, умови місцевого життя, спостерігати за діяльністю вже існуючих товариств з метою виявлення їх впливу на життя селян. Наступного року губернська управа, відзначивши збільшення кількості членів, розміру "пайового капіталу, прибутку товариств, зробила висновок, що ощадно-позичкові товариства не можна вважати кращою і найбільш придатною для населення формою кредитних установ. До того ж товариства охоплювали лише незначну частину населення — число їх членів стосовно загальної кількості людей в районі рідко доходило до 10%, частіше ж до 3—5%. Управа вказувала на необхідність створення інших кредитних установ, які б більше відповідали потребам селян.³

Деякі повітові земства так захопилися цією справою, що навіть запропонували надати земству право проводити ревізію тих ощадно-позичкових товариств, які не користувалися позичками земства. Але губернські земські збори відмовили їм у цьому.⁴

До 1882 року спостерігалась активна діяльність губернського земства щодо субсидування кооперативів. На 1 січня 1883 року початкові позички від губернського земства отримало 27 товариств на суму; 34325 крб., Глухівського повітового — 1 товариство на суму 300 крб. У сусідніх губерніях на ці цілі виділялося набагато менше коштів. Так, Полтавське губернське земство асигнувало 2000 крб., Золотоніське повітове — 2000 крб., Харківське повітове — 100 крб.⁵

З 1883 року починається період, який характеризується майже повною байдужістю земства до кредитної кооперації. Видача нових позичок припиняється. Діяльність губернської управи щодо тих товариств, які раніше отримали від земства позички, зводиться до більш-менш успішних намагань отримати назад позички. Зменшується і загальна кількість кредитних кооперативів. Якщо на 1 січня 1894 року у 67 губерніях і областях імперії з 1510 товариств із затвердженими статутами кількість діючих товариств складала 794, то у Чернігівській губернії — відповідно 44 і 15 товариств.⁶

Незадовільний стан розвитку кредитної кооперації був зумовлений рядом факторів. Офіційні кола головними причинами цього вважали невідповідність селян до самостійного ведення господарства, відсутність необхідних коштів, недостатність контролю з боку влади, деякі недоліки статутів, взагалі низький рівень культури селян. Однак головні причини полягали у негативних сторонах соціально-економічного і політичного ладу тодішньої Росії. В результаті обмеженого, непослідовного, урізаного характеру селянської реформи 1861 року з села були «викачані» великі кошти. Важке матеріальне становище селян ускладнювалося аграрною кризою 80-х — сер. 90-х років. У цих умовах значна частина позичок кооперативів не могла мати виробничого характеру. До того ж розвиток товарно-грошових відносин ще не досяг достатнього рівня. Земства ще недостатньо усвідомлювали суть і значення кредитних кооперативів. Мало було фахівців, компетентних у цій справі. Тому організація земствами кооперативів носила в деякій мірі штучний характер.

І все ж, незважаючи на невдачі у розвитку справи дрібного кредиту, суперечливе ставлення влади і поміщиків до кредитної кооперації, питання про необхідність організації системи дрібного кредиту все частіше обговорювалося у урядових колах.

Повільний розвиток кредитної кооперації продовжувався до 1895 року, коли було видано «Положення про установи дрібного кредиту»,

яке заклало фундамент системи установ дрібного кредиту. За цим законом утворювалася нова форма кредитних кооперативів — кредитні товариства, які відрізнялись від ощадно-позичкових товариств, перш за все, відсутністю пайових внесків. Основний капітал їх утворювався за рахунок позик казни і Державного банку. Таким шляхом передбачалося залучити до кредитних товариств «малодостаточних» осіб, на яких саме й орієнтувалося «Положення». За цим законом земству надавалося право контролю за діяльністю кооперативів, якщо останні отримали від нього позичку в основний капітал.

І ось у 1896 році на губернських зборах з ініціативи чернігівського губернатора знову піднімається питання про активну участь губернського земства у справі дрібного кредиту. Губернська управа, отримавши відгуки повітових земств, винесла на сесію 1897 року доповідь, в якій зазначалося, що найбільш придатними для губернії установами дрібного кредиту є волосні і сільські банки й ощадно-позичкові товариства. Бажано, щоб останні могли користуватися позичками Державного банку через посередництво земства. Умовами позички від земства повинні були стати: затвердження статуту товариства земськими зборами або управою, подання звіту земській управі, призначення земствами опікунів товариств. Губернські збори додали ще положення про те, що земство повинно сприяти також і кредитним товариствам, якщо такі будуть виникати.⁷

Наприкінці 1894 року міністр землеробства та державного майна звернувся в циркулярному листі до земств з пропозицією висловитися щодо питання організації дрібного кредиту. До середини 1898 року відгуки надіслали губернські збори 33 губерній, 12 з яких,⁸ в тому числі і Чернігівська, рішуче виступили за організацію цієї справи.

Однак, суперечливість думок серед правлячих кіл з даної проблеми виявлялась у різних рішеннях. З одного боку, рішенням Державної Ради від 27 квітня 1898 року земства позбавлялись права безпосередньо організувати справу народного кредиту. З другого, в наступні роки Особлива нарада про потреби сільськогосподарської промисловості одним з головних своїх завдань поставила перегляд організації дрібного кредиту і розширення ролі земств у цій справі.

Тому губернська управа на сесії 1902 року запропонувала утриматися від будь-яких практичних заходів у цій справі до з'ясування в законодавчому порядку питання про майбутнє системи дрібного кредиту й обмежитися, по-перше, клопотанням перед Міністерством фінансів про скасування рішення від 27 квітня 1898 року і, по-друге, поданням в Особливу нараду записки про організацію дрібного кредиту.⁹

Утворені в той період місцеві комітети щодо потреб сільськогосподарської промисловості констатували незадовільний стан існуючої системи дрібного кредиту. Велика кількість населення, яка займається сільським господарством, відчуває гостру потребу в дешевому кредиті, а за відсутністю останнього цілком опиняється в руках лихварів. Глухівський комітет висловився за необхідність збільшення кількості дрібних кредитних установ і контролю за ними з боку земства.¹⁰ Конотопський комітет зазначив, що широка постановка народного кредиту при існуючих обмеженнях у праві власності на козачі і селянські землі неможлива. Організація народного кредиту повинна бути покладена на земства. Дрібний кредит має призначатися не на торговельні цілі, а на сільськогосподарські потреби.¹¹

Особлива нарада, врахувавши побажання міністерств фінансів і внутрішніх справ, місцевих комітетів щодо потреб сільськогосподарської промисловості, подала на затвердження законопроект про дріб-

ний кредит, який 7 червня 1904 року набрав сили закону. В основному він повторював закон 1895 року, але були й деякі зміни. Система установ дрібного кредиту розширювалася за рахунок земських кас дрібного кредиту, а також союзів кредитних кооперативів. Земські каси, які призначалися для кредитування як кооперативів, так і одноосібних позичальників, могли засновуватися звичайним шляхом, зате союзи — тільки за спеціальним дозволом. За цим законом при Державному банку утворювалося на правах самостійного департаменту управління у справах дрібного кредиту, яке наглядало за кооперативами і фінансувало їх. На місцях створювалися губернські комітети у справах дрібного кредиту, куди входили губернатор, предводитель дворянства, голови і члени земських управ тощо. Цим комітетам надавалося право приймати клопотання про відкриття кредитних кооперативів, видачі позики з казни, призначення ревізій тощо.

Так, на початку ХХ ст. в основному завершилась кодифікація нормативних актів стосовно системи установ дрібного кредиту. У 1905—1907 р.р. були видані зразкові статuti кооперативів і земських кас, які конкретизували основні положення закону від 7 червня 1904 року.

Після цих заходів розвиток кредитної кооперації повинен був піти краще. До початку ХХ століття фактично існував один вид кредитних кооперативів — ощадно-позичкові товариства. З 1901 року на Чернігівщині виникають і кредитні товариства, які вже з 1909 року кількісно переважають. Так, у цьому році існувало 54 кредитних і 43 ощадно-позичкових товариств, у 1911 році відповідно 82 і 46, у 1913 р. — 121 і 54. За кількістю членів кредитні товариства починають переважати з 1910 року. В цьому році в них було 23805 членів, тоді як в ощадно-позичкових товариствах — 20256, у 1912 році (на 1 січня) відповідно 45494 і 27814.¹² Поширення кредитної кооперації на Чернігівщині можна спостерігати також і за підвищенням у період 1908—1912 р.р. показників балансу кооперативів з 1,6 до 4,8 млн. крб., збільшенням позичок — з 1,5 до 4,3 млн. крб., заощаджень — з 0,6 до 2,7 млн. крб.¹³ Територіально кооперативи були поширені нерівномірно. Так, на 1 січня 1912 року найбільша кількість кредитних кооперативів була у Чернігівському (27), Городнянському (21), Остерському (17) повітах, найменша — у Глухівському, Конотопському, Мглинському повітах (по 3).¹⁴ Кількість об'єднаних у товариства товаровиробників склала на 1 квітня 1913 року приблизно 1/4 усіх товаровиробників губернії.¹⁵

Розвиток кредитної кооперації залежав від ряду факторів. До суб'єктивних можна віднести такі, як урядова політика, допомога Державного банку, ставлення місцевої адміністрації, земства тощо. Об'єктивними факторами були перш за все рівень соціально-економічного розвитку того чи іншого регіону, заможності, культури, господарської заповзятливості селян, що значною мірою обумовлювалося розвитком аграрного капіталізму.

Яку ж роль у цьому процесі відіграло земство? Як зазначалося вище, із затвердженням 14 червня 1906 року зразкового статуту земських кас дрібного кредиту земства отримали можливість створювати власні кредитні установи, які мали право приймати грошові заощадження, видавати позички в основні капітали кооперативів, а також в обігові кошти одноосібним і колективним позичальникам, вести посередницькі операції, відкривати явочним порядком кредитні кооперативи, сприяти їм різними засобами, наглядати за ними і проводити ревізії. Перші земські каси в Росії з'являються у другій половині 1907 року. Наступного року їх було вже 35, в тому числі 2 каси на Чернігівщині.¹⁶ Напередодні першої світової війни за кількістю земських кас

(11) Чернігівська губернія займає перше місце в Росії.¹⁷ Позичкові операції земських кас дещо відрізнялись. Одні каси обслуговували кредитом одноосібних позичальників, інші надавали перевагу кооперативам. У 1911 році позички кредитним кооперативам видавали лише Ніжинська, Остерська і Суразька земські каси. Чернігівська повітова земська каса на 1 січня 1914 року мала 1115 клієнтів з сумою виданих позичок у 92789 крб., а на 31 липня цього ж року їх було вже 2210 з сумою виданих позичок у 177246 крб., серед яких було 9 кредитних кооперативів з сумою позичок у 8200 крб.¹⁸ Дані свідчать про недостатню роботу каси з кооперативами.

Посилення роботи земських кас і кооперативів повітові земства вбачали у створенні губернської земської каси, яка могла б постачати повітовим касам і кооперативам дешевий кредит. Такої ж думки дотримувались і кооперативні діячі.¹⁹ Але в цей період губернська каса так і не була створена.

До першої світової війни Чернігівське губернське земство організувало два з'їзди представників кооперативів. Перший відбувся у 1907 році у Чернігові. Це була помітна подія не тільки для кооператорів, але й для земських діячів. З'їзд схвалив ряд рішень, у тому числі і про стосунки між кооперативами і земством. На другому з'їзді, який відбувся у 1912 році, розглядалися питання про співпрацю різних видів кооперативів, необхідність утворення міжрайонних об'єднань і союзів кооперативів, ставлення земства до кооперації тощо.²⁰ Представники земства і кредитних кооперативів Чернігівщини брали участь у крайових і загальноросійських кооперативних з'їздах. Так, у червні 1913 року у Катеринославі відбувся крайовий з'їзд, на якому обговорювалося питання про організацію збуту хліба на півдні Росії і участь у цьому кооперативів, їх союзів і земств.²¹ Представницька делегація була і на II Всеросійському кооперативному з'їзді, який відбувся у серпні 1913 року у Києві.²²

Чернігівське губернське земство одним з перших у Росії з 1908 р. щорічно влаштовувало у різних пунктах губернські курси з сільського господарства і рахівництва кооперативів. Така ініціатива земства була не тільки корисною, а і необхідною. У 1913 році такі курси відбулися в Чернігові. Земство розраховувало на 50—60 слухачів, а прибуло 190, з яких 139 було зараховано. Кредитні кооперативи відрядили на курси 39 осіб, земські каси — 16, споживчі товариства — 16, решта прибула за свій рахунок. Кооперативні курси, як зазначали земські діячі, справа земська і далеко не другорядна.²³

З розвитком кооперації увага до неї з боку земства зростає. Земські діячі, відзначаючи, що кредитна кооперація набуває характеру важливого чинника народного господарства, стає зростаючою силою соціального значення, намагаються виробити щодо неї певний план роботи. З цією метою вони формулюють ряд завдань. По-перше, це об'єднання кооперативів у союзи, тому що тільки шляхом об'єднання можна вигідно використати накопичені і так розпорошені кошти, організувати посередницькі операції, закупівлю і збут товарів. По-друге, координація зусиль кооперативів різних видів, які працюють паралельно і без зв'язку між собою для досягнення певних економічних цілей. По-третє, з'ясування чергових культурно-освітніх завдань кооперації. Нарешті, визначення форм взаємодії земства і кооперативів з метою спільної роботи над піднесенням народного добробуту.²⁴

Кооперативи самостійно і за допомогою земства проводили агрономічно-культурну і просвітницьку роботу серед населення. Деякі з них за рахунок відрахувань від прибутку створювали дослідні і зразкові

поля, пункти для покращення порід худоби, вводили страхування худоби, поштові послуги, організовували платний прокат сільськогосподарських машин і знарядь, споживчі крамниці і навіть власні підприємства по переробці сировини, виробничі майстерні. Наприклад, Новобасанське позичкове товариство Козелецького повіту за допомогою земства і Департаменту хліборобства влаштувало ткацьку майстерню на 15 верстатів.²⁵

Перша світова війна наклала певний відбиток на відносини земства і кредитної кооперації. Вони набирають нових форм. Треба відзначити, що хоча кількісний ріст кооперативів і відбувався, але інтенсивність його зменшувалась. Якщо на 1 січня 1914 року в губернії існувало 257 кооперативів,²⁶ то у 1915 році — 293.²⁷ На початку війни кредитна кооперація мала деякі проблеми через те, що частина керівників і членів товариств була взята до армії, як наслідок «паніки» відбувся вплив вкладів, але незабаром вони почали знову надходити. Це певним чином вплинуло на стосунки кредитної кооперації із земством. Так, протягом першого року війни населення Ніжинського повіту несло свої гроші до кооперативів і утримувалося від отримання позичок. Сума вкладів збільшилась на 203213 крб. 17 коп., а сума позичок зменшилась на 85255 крб. 56 коп. Кооперативи почали швидко сплачувати позики Державному банку і земській касі. Заборгованість земській касі зменшилась на 133600 крб.²⁸ У 1915 році з'являються Городнянська, Конотопська і Кролевецька земські каси. Деякі каси починають кредитувати тільки кооперативи. Наприклад, Новозибковська каса зробила це вже у 1915 році.²⁹

З початком війни з'являється новий широкий ринок — армія та установи, що її обслуговували. Він вимагав сіна, вівса, чобіт тощо. Уряд звернув увагу на земства і кооперативи. В особливому журналі Ради Міністрів від 1 серпня 1914 року зазначалося: «Закупки и заготовки производятся по преимуществу непосредственно от производителей или через посредство земских учреждений, а также сельскохозяйственных и кредитных общественных организаций».³⁰ З цією метою скликаються наради і з'їзди кооперативів. 7 вересня 1914 року відбувся з'їзд кооперативів Городнянського повіту, на якому було схвалено рішення про поставку кредитними і споживчими товариствами для армії 138 тис. пудів сіна. Земство зобов'язалося поставити 50 тис. пудів. Справу організації закупівлі сіна на Місцях взяли на себе товариства. Однак, тут виявились і деякі негативні моменти. Земство, отримавши наряд на 50 тис. пудів сіна, поставку 29 тис. пудів розподілило між 7 товариствами, а решту вирішило поставляти самостійно. Це сіно воно почало закуповувати в районах діяльності цих же 7 товариств, створюючи їм конкуренцію.³¹ В інших повітах губернії кооперативи і земство також співпрацювали у справі поставок для армії різних товарів. У більшості випадків ця співпраця була плідною.

Неможливість окремих кооперативів організувати великі партії поставок товарів для армії виявила нагальну потребу створення союзів кредитних кооперативів. Треба зазначити, що ще напередодні війни кооперативи, земство подавали уряду клопотання про вирішення цього питання, але воно тоді так і не було розв'язане. Ряд земств намагалися об'єднувати кооперативи шляхом створення договірних товариств. Так, у 1915 році з'явились Ніжинське, Кролевецьке, Чернігівське товариства кооперативів з посередництва, до складу яких входили і кредитні кооперативи. Земські каси надали їм позики. Ці товариства працювали досить ефективно. Наприклад, Ніжинське товариство кооперативів за 5 місяців свого існування здійснило обіг на 100 тис. крб. В результаті його діяльності ціна на сіль була знижена у 3 рази. Але губер-

натор заборонив товариство.³² Були спроби створити подібні об'єднання у Борзенському, Городнянському і Сосницькому повітах, але вони не були реалізовані.³³

Хоча кооперативний рух на Чернігівщині був досить широким, союзи кооперативів з'являються тут пізно. Лише у 1915 році дозволили відкрити Мглинський і Конотопський, а у 1916 році — Новозибковський кредитні союзи. Їх роль у поставках для армії різко зростає. Так, Конотопський союз, який об'єднував у 1916 році 44 кредитних кооперативи Борзенського, Конотопського і Кролевецького повітів, у 1915—1916 господарському році відправив для армії понад 500 тис. пудів хліба.³⁴ Цей сам союз стає таким міцним, що вже сам починає кредитувати земство. Наприклад, у 1917 році він видав позичку Конотопській земській управі на суму 335 тис. крб.³⁵

У січні 1916 року при губернській земській управі розпочав свою діяльність кооперативно-кустарний відділ, який повинен був розробити питання про заснування губернської земської каси, виробити загальний план сприяння кооперації. У багатьох повітових земських касах працювали інструктори з кооперації.

Нарешті, у червні 1916 року розпочала свою діяльність губернська земська каса, на яку була покладена справа сприяння повітовим касама, кооперативам усіх видів та їх об'єднанням. Серед вкладників губернської каси на 1 січня 1917 року були 4 повітові земські каси, і союз кооперативів, 12 кредитних кооперативів тощо. На союз і кредитні кооперативи припадало вкладів на суму 106254 крб. або 21% від загальної суми вкладів.³⁶ Губернська каса видавала кооперативам різноманітні позички. Так, за 1916 рік вона видала 9 кредитним кооперативам позички для закупівлі шкіри і чобіт на суму 340567 крб. або 38% від загальної суми виданих на цю операцію позичок.³⁷

Бурхливі соціально-політичні події 1917 року дали новий поштовх відносинам земства і кооперації. Ці події мали великий вплив на подальший розвиток земств і кооперації та стосунків між ними, і це викликає необхідність окремого дослідження цих відносин.

Як бачимо, взаємини між земством і кредитною кооперацією в Чернігівській губернії, починаючи з 70-х років XIX ст., коли виникли перші ощадно-позичкові товариства, і до революційних подій 1917 року, склалися по-різному — від захоплення земства кредитною кооперацією у 70-х — початку 80-х років і розчарування нею у 80—90-х роках минулого століття до активного сприяння розвитку кооперативного руху на початку XX ст. і різнобічної співпраці у роки першої світової війни.

З перебігом часу ці відносини набирали нових форм. Незважаючи на окремі недоліки, певні розбіжності в оцінці цих відносин з боку земських діячів і кооператорів, їх можна вважати позитивними.

Джерела та література:

- 1 Холмский А. И. Свод постановлений Черниговских земских собраний 1865—1882 г.г. — Одесса, 1884. — С. 455.
- 2 Краткий очерк экономических мероприятий земств 23 губерний России (1865—1892 г.г.). — Полтава, 1894. — С. 238.
- 3 Соколовский П. А. Деятельность земства по устройству ссудо-сберегательных товариществ. — СПб., 1890. — С. 295—296
- 4 Холмский А. И. Вказ. праця. — С. 457—458
- 5 Соколовский П. А. Вказ. праця — С. 8, 14.
- 6 Справка об историческом развитии и современном положении учреждений мелкого кредита в России в некоторых иностранных государствах. — СПб., 1894. — С. 9

- 7 Журнал заседаний Черниговского Губернского Земского Собрания (далі — ЖЗ ЧГЗС) XXXIII очередной сессии 1897 г. с 17 января по 1 февраля 1898 г. — Чернигов, 1898. — С. 107—109.
- 8 Корелин А. П. Сельскохозяйственный кредит в России в конце XIX — начале XX в. М., 1988. — С. 109.
- 9 Свод постановлений Черниговского Губернского Земского Собрания XXXIV—XLVI сессий 1900—1909 г.г. — Т. 2. — Ч., 1911. — С. 231.
- 10 Труды местных комитетов о нуждах с.-х. промышленности. — XLVII. — Черниговская губерния. — СПб., 1903. — С. 139.
- 11 Там само. — С. 249—250.
- 12 Кооперация на Всероссийской выставке 1913 г. в г. Киеве. — К., 1914. — Приложение. — С. 54—55.
- 13 Там само. — С. 53.
- 14 Селянин. — Чернигов, 1913. — № 8. — С. 234—235.
- 15 ЖЗ ЧГЗС 49 очередной сессии 1913 г. — Ч., 1914. — Докл. № 49. — С. 24.
- 16 Статистический справочник по Югу России. — Полтава, 1910. — С. 34.
- 17 Корелин А. П. Вказ. праця. — С. 142.
- 18 Журналы заседаний Черниговского Уездного Земского Собрания сессии 1914 г. — Ч., 1915 — С. 39
- 19 Селянин. — 1913. — № 14. — С. 434.
- 20 Там само. — № 17. — С. 530—532.
- 21 Муравейник-Комашня. — К., 1913. — №№ 25—26. — С. 6—9.
- 22 Второй Всероссийский Съезд по Кооперации в г. Киеве 1—7 августа 1913г. Труды. — Вып. 1. — К., 1915. — С. 10—11.
- 23 Селянин. — 1913. — № 10. — С. 300—302.
- 24 ЖЗ ЧГЗС 49 очередной сессии 1913 г. — Ч., 1914. — Докл. № 25. — С. 12—14.
- 25 Муравейник-Комашня. — К., 1913. — №№ 29 — 30. — С. 22.
- 26 ЖЗ ЧГЗС 50 очередной сессии 1914 г. — Ч., 1915. — Докл. № 32. — С. 2.
- 27 Витанович І. Історія українського кооперативного руху. — Нью-Йорк, 1964. — С. 113.
- 28 Муравейник. — 1915. — № 40. — С. 899.
- 29 Черниговская Земская Неделя. — 1915. — № 1. — С. 4.
- 30 Цит. за кн.: Поставка для армии хлеба и фуража кредитными кооперативами. — Пг, 1916. — С. 5.
- 31 Там само. — С. 9, 63.
- 32 ЖЗ ЧГЗС 51 очередной сессии 1915 г. — Ч., 1916. — Докл. № 18. — С. 2.
- 33 Черниговская Земская Неделя. — 1915. — № 49. — С. 7.
- 34 Державний архів Сумської області. — Ф. 904. — Оп. 1. — Спр. 11. — Арк. 11 (Далі — ДАСО).
- 35 Денежный отчет Конотопского Союза кредитных и ссудо-сберегательных товариществ за 1917 г. — Конотоп, 1917. — С. 22.
- 36 ДАСО. — Ф. 904. — Оп. 1. — Спр. 4. — Арк. 82.
- 37 Там само. — Арк. 85—86.

